

भारतीय रिज़र्व बँक
RESERVE BANK OF INDIA
www.rbi.org.in

आरबीआय/२०१२-१३/४०८

आरपीसीडी.एफएलसी.क्र. ७६४१/१२.०१.०१८/२०१२-१३

दि. जानेवारी ३१, २०१३.

अनुसूचित वाणिज्य बँकांचे अध्यक्ष/सीएमडी (आरआरबीसह)

प्रिय महोदय,

वित्तीय साक्षरता साहित्य

कृपया, वित्तीय साक्षरता केंद्रांवरील (एफ एल सी) सुधारित मार्गदर्शक तत्वांवरील आमचे परिपत्रक, आरपीसीडी.एफएलसी.क्र. १२४५२/१२.०१.०१८/२०११-१२ दि. जून ६, २०१२ चा संदर्भ घ्यावा. त्यात सांगण्यात आले होते की, एफ एल सी आणि अनुसूचित वाणिज्य बँकांच्या सर्व ग्रामीण शाखांनी, दोन आवश्यक गोष्टी (म्हणजे वित्तीय साक्षरता आणि वित्तीय पोहोच) उपलब्ध करून देण्याच्या माध्यमातून, वित्तीय समावेश केला जाण्यास मदत करण्यासाठी, महिन्यातून किमान एकदातरी, बाहेरील क्षेत्रामध्ये वित्तीय साक्षरता कॅम्पच्या मार्फत वित्तीय साक्षरतेबाबतचे प्रयत्न वाढवावेत.

(२) त्यामध्ये सांगितल्यानुसार, आम्ही आता, सर्वसमावेशक अशी वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शिका तयार केली असून, त्यात, प्रशिक्षकांसाठी मार्गदर्शक सूचना, वित्तीय साक्षरता कॅम्प चालविण्यासाठीची कार्यकारी मार्गदर्शक तत्वे व वित्तीय साक्षरता साहित्य व वित्तीय डायरी व खाली दिल्याप्रमाणे १६ पोस्टर्सचा समावेश आहे. सुरुवातीस, सर्व साहित्य हिंदी व इंग्रजीमध्ये तयार करण्यात आले आहे. आगामी काळात ते साहित्य इतर भारतीय भाषांमध्येही भाषांतरित केले जाईल.

वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शिकेमध्ये काही कार्यकारी मार्गदर्शक तत्वे दिली आहेत व करून देणे व बँक प्रणालीतून आर्थिक दृष्ट्या वगळण्यात आलेल्या समाजातील घटकांना, वित्तीय प्रवेश उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने, वित्तीय साक्षरता कॅम्प कसे चालवावेत हे ह्या तत्वांमध्ये स्पष्ट करण्यात आले आहे. वित्तीय साक्षरता साहित्याचा उद्देश म्हणजे वित्तीय जाणीव निर्माण करण्यास मदत करणे आणि पैशांचे व्यवस्थापन, बचतीचे महत्त्व, बँकांमध्येच बचत करण्याचे लाभ, बँकांद्वारे दिल्या जाणा-या इतर सुविधा आणि बँकांकडूनच कर्ज घेण्याचे लाभ ह्याबाबत सामान्य जनतेला शिक्षित करणे. **वित्तीय साक्षरता व वित्तीय समावेश ह्यामधील प्रशिक्षकांसाठी ही मार्गदर्शिका एक रेडी रेकनरच आहे.**

- वित्तीय डायरी ही लक्ष्य असलेल्या श्रोत्यांसाठी तयार करण्यात आली असून, तिचे उद्दिष्ट, आर्थिक योजना/नियोजन अधिक चांगले करता यावे आणि त्यांचा खर्च कशा प्रकारे होतो हे समजण्यासाठी, त्यांचे उत्पन्न व खर्च ह्यांच्या नोंदी ठेवण्यास मदत करणे हा आहे.
- वित्तीय साक्षरता कॅम्पच्या आधी, दरम्यान आणि नंतरही, पैशाचे व्यवस्थापन, बचत, कर्ज व मूलभूत असे बँक-उत्पाद ह्याबाबतचा संदेश देणारे साधे परंतु आकर्षक पोस्टर्स, ठळकपणे प्रदर्शित केले जावेत.

ग्रामीण नियोजन आणि कर्ज विभाग, केंद्रीय कार्यालय, १० वा मजला, केंद्रीय कार्यालय इमारत, शहिद भगत सिंग मार्ग, पो.बॉ क्र. १००१४, मुंबई ४००००१,

दुरध्वनी : २२६२२९९९, फॅक्स: २२६१ ०९४३/२२६१ ०९४८, ईमेल : flcrpdco@rbi.org.in

(३) अशा वगळण्या जाण्याच्या व्याप्तीचा विचार करता, बँकांद्वारे हे वित्तीय साक्षरता कॅम्प, एक विशेष काम म्हणून चालविले जावेत. आणि अद्यापपर्यंत अस्पष्टित राहिलेल्या व्यवसाय-संधींचा फायदा घेऊन, वित्तीय समावेश करणे हा एक

व्यवहार्य व्यवसाय करण्याचेच अंतिम उद्दिष्ट ठेवावे. वरील उद्दिष्टांचा विचार करून, असे वगळले गेलेले क्षेत्रही बँक प्रणालीशी जोडण्यासाठी, वित्तीय साक्षरतेसाठी केलेल्या प्रयत्नांचे मूल्यमापन करणे बँकांसाठी आवश्यक ठरते. एफएलसींनी व त्यांच्या कार्यक्षेत्राखालील ग्रामीण शाखांनी केलेल्या प्रयत्नांचे पुनरावलोकन केले जाणे हा, एसएलबीसी/डीसीसींच्या सभामधील एक नियमित असा कार्यक्रम ठेवला जावा. एफएलसींचा तसेच त्यांच्या संपर्काचा तपशील, त्या-त्या एफएलसीच्या वेबसाईटवरही ठेवला जावा. त्याचप्रमाणे, बँकांच्या मुख्य कार्यालयांनीही, त्यांच्या एफएलसींनी व ग्रामीण शाखांनी वित्तीय साक्षरतेबाबत केलेल्या प्रयत्नांचे पुनरावलोकन करावे. एफएलसी व ग्रामीण बँका ह्या दोन्हीहीसाठी एका देखरेख यंत्रणेची रचना लवकरच केली जाईल.

(४) बँकांच्या सीएमडीसह सर्वोच्च व्यवस्थापनाने खात्री करून घ्यावी की, त्यांच्या ग्रामीण बँकांनी व एफएलसींनी, वर्षाच्या सुरुवातीलाच, वित्तीय साक्षरता कॅम्प चालविण्याबाबतचे एक कॅलेंडर तयार केले आहे. त्यांनी त्यांच्या दौ-यांमध्ये, एफएलसी व ग्रामीण शाखांना चालविलेल्या वित्तीय कॅम्पना भेट द्यावी व वित्तीय साक्षरता मोहिमेला भरपूर प्रसिध्दी द्यावी. वित्तीय साक्षरता कॅम्पमध्ये आलेल्या, वित्तीय दृष्ट्या वगळल्या गेलेल्या लोकांना दिल्या जाणा-या/मिळणा-या संदेशांमध्ये एकसूत्रता असावी ह्यासाठी व वित्तीय उत्पाद व सेवा ह्यांची मूलभूत संकल्पना त्या लोकांना समजावी ह्यासाठी, वित्तीय साक्षरता पुस्तिकेचा उपयोग, एक आदर्श अभ्यासक्रम म्हणून करणे बँकांसाठी अत्यावश्यक आहे. अशा वित्तीय साक्षरता कॅम्पमध्ये वापरण्यासाठी, ह्या मार्गदर्शक पुस्तिकेमधील मजकुराचे, नाटुकली, प्रहसने, व्हिडियो, फिल्म इत्यादींमध्ये रुपांतर करण्याचाही विचार केला जाऊ शकतो. तशीच आवश्यकता वाटल्यास, आमचा सल्ला घेऊन ह्यातील मजकुर भारतीय भाषांमध्येही प्रसिध्द करता येईल. अधिक माहितीसाठी आम्हाला ई-मेल करता येईल.

आपला

(सी डी श्रीनिवासन)

मुख्य महाव्यवस्थापक

सोबत - वरीलप्रमाणे.

संबंधित वृत्तपत्र निवेदन

जानेवारी ३१, २०१३ - आरबीआयद्वारा वित्तीय साक्षरता साहित्याचे वितरण,

वित्तीय साक्षरता प्रशिक्षण देणा-यांसाठी मार्गदर्शक सूचना

- वित्तीय साक्षरतेची शिबिरे घेण्यामधील उद्देश म्हणजे, दोन अत्यंत आवश्यक बाबी (उदा. साक्षरता व सुलभतेने पोहोचता येणे) उपलब्ध करून वित्तीय समावेश करणे. वित्तीय योजना करण्यासाठी, बचत करण्याच्या सवयी निर्माण करण्यासाठी आणि सामान्य माणसाद्वारे वित्तीय सेवांचा परिणामकारक वापर करण्यासाठी वित्तीय उत्पादांबाबतच्या जाणीवेत सुधारणा करणे हेच ह्याचे ध्येय ठेवले जावे. त्यांच्या जीवनातील गरजांसाठी आधीच योजना बनविण्यासाठी आणि कोणतेही कर्ज न घेता आकस्मिक खर्च भागविण्यासाठी वित्तीय साक्षरतेची मदत झाली पाहिजे. त्यांनी सातत्याने धन-व्यवस्थापन करावे व कर्जाच्या सापळ्यात अडकता कामा नये. जाणीवेतून मिळालेल्या ज्ञानामुळेच बँकिंगच्या सवयी लागतील ह्याची खात्री करून घेण्यासाठी, साक्षरतेसाठी दिलेल्या इनपुट्सचा मेळ, वित्तीय सेवा मिळविण्याशी घातला जावा. त्यामुळे सामान्य माणसाला त्याच्या वित्तीय बाबींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ही माहिती सक्षमतेने वापरता येईल. बँकिंग सेवांच्या वापरामुळे त्यांची आर्थिक सुरक्षाही वाढीस लागेल.
- वित्तीय सेवा पुरविणा-या संस्था ह्या नात्याने, वित्तीय समावेशन व वित्तीय साक्षरता ह्यांच्या प्रसारामुळे बँकांचा लाभ होणार आहे कारण, आतापर्यंत न मिळालेल्या व्यापार-व्यवसायाच्या संधी त्यांना मिळू शकतील. छोटा ग्राहक हीच एक गुरुकिल्ली असून, बँकांनी तळापासून उपलब्ध असलेल्या संधींचा लाभ घ्यावा. ह्यासाठीच, वित्तीय साक्षरतेसाठी केलेले प्रयत्न हे, त्यांनी केलेल्या भविष्यातील गुंतवणुकीच समजाव्यात. बँकांनीही, अशी खाती व्यवहार्य करण्यासाठी, त्यांच्या खातेदारांना छोटी ओव्हरड्राफ्ट सुविधा, बदलते आवर्ती ठेव खाते, केसीसी, प्रेषण सुविधा इत्यादी सुविधा देऊ कराव्यात. ह्या खात्यांमध्ये व्यवहार करण्यास लोकांना प्रोत्साहन देण्यात यावे. त्यामुळे अशी खाती ठेवण्याचा खर्च भागविला जाईल व बँकांसाठीही तो व्यवसाय लाभदायक ठरेल. सुयोग्य असे कर्ज देणे हे केवळ ग्राहकांसाठीच नव्हे तर बँकांसाठीही महत्वाचे ठरते, कारण व्याजामधून मिळालेल्या उत्पन्नामुळे व्यापारीदृष्ट्या असे करणे व्यवहार्य असेल. बँकांनी, शोषण न करणा-या दराने परंतु स्पर्धात्मक दराने (सबसिडाईज्ड दराने नव्हे) कर्ज उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.
- जाणीव निर्माण करणे व निरनिराळ्या उत्पादांबाबत माहिती देणे व हे उत्पाद ग्राहकांच्या दारापाशीच उपलब्ध करून देणे ही, अशी खाती मिळविण्याची पहिली पायरी आहे. ह्या वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शकाचा उद्देश म्हणजे, पैशांचे व्यवस्थापन, बचतीचे महत्त्व, बँकांमध्ये बचत ठेवण्याचे व बँकांच्या इतर सुविधांचे तसेच बँकांकडून कर्ज घेण्यामधील फायदे ह्याबाबत. जाणीव निर्माण करणे आणि जनतेला त्याबाबत चांगल्या रितीने शिक्षण देणे. वित्तीय साक्षरता व वित्तीय समावेशन ह्यात काम करणा-या प्रशिक्षकांसाठी तर, ही मार्गदर्शक तत्वे म्हणजे हाताशीच असलेली संदर्भ पुस्तिकाच आहे. समाविष्ट नसलेल्या लोकांना, मासिक वित्तीय साक्षरता शिबिरांमध्ये शिक्षण देण्यासाठीचा प्रमाणभूत मजकूर म्हणून केला जावा. बँकिंग न करणा-या लोकांना बँकिंग करणा-यांमध्ये आणण्यासाठी असलेल्या उद्देशांना अनुसरून केलेल्या साक्षरता कार्यक्रमांमध्ये, त्या शिबिरांमध्येच खाती उघडण्याचा कार्यक्रम सुरु केला जावा आणि त्यांच्या उपयोगावर देखरेख ठेवली जावी. ह्याशिवाय, त्या खात्यांचा वारंवार उपयोग केला जाण्यामधील कारणांचा बारकाईने घेतलेला आढावा साह्यभूत ठरेल. ह्या डावपेचांमध्ये अशा सर्व प्रश्नांवरील उपायही समाविष्ट केले जावेत. ह्याशिवाय, वित्तीय साक्षरतेचे कार्यक्रम आयोजित करताना, स्थानिक सरकारी अधिकारी आणि खेड्यांमधील प्रमुख व्यक्तींचाही सहभाग करून घेतल्यास अधिक चांगले होईल. वित्तीय साक्षरतेमध्ये चांगली कामगिरी केलेल्या एनजीओंनाही ह्यात समाविष्ट करण्याचा विचार बँकांनी करावा. तथापि, मासिक वित्तीय साक्षरता शिबिरांमध्ये, वित्तीय दृष्ट्या वगळल्या गेलेल्या लोकांना शिकविण्यासाठी ही मार्गदर्शक तत्वे प्रमाणभूत समजली जावीत.

वित्तीय साक्षरता शिबिरे चालविणे - कार्यकारी मार्गदर्शक तत्वे

वित्तीय साक्षरतेच्या सर्व केंद्रांनी आणि ग्रामीण शाखांनी, बाहेर घेतल्या जाणा-या वित्तीय साक्षरता शिबिरांच्या ठिकाणांसाठी एक वार्षिक कॅलेंडर तयार करावे. प्रत्येक ठिकाणी, तीन महिने चालणा-या अशा कार्यक्रमात तीन टप्पे असावेत व त्यातही किमान दोन तासांचे एक अशी तीन सत्रे असावीत व त्यासह कार्ड वेळेवर दिली जात असल्याची खात्री करून घेण्यास एक भेटही दिली जावी. कार्यक्रम घेण्यासाठी सुयोग्य अशी खुली जागा आधीच निश्चित करावी. एखाद्या विशिष्ट ठिकाणासाठी बँका पाहिजे असल्यानुसार कार्यक्रम ठेवू शकतात. कोणत्याही परिस्थितीत, बँकिंग करण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी कमाल संख्येने सहभागी येतील हेच ह्या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट असावे.

प्रथम सत्र

- प्रथम सत्र हे, लोकांमध्ये वित्तीय संकल्पना, वैयक्तिक वित्त आणि पैशांचे व्यवस्थापन ह्यांची जाणीव निर्माण करण्यावर केंद्रित करणारे असावे. ह्यासाठी, बँकांनी गावक-यांच्या एखाद्या गटाच्या शिबिराचे आयोजन करावे. गावकरी जास्तीत जास्त संख्येने हजर राहतील ह्यासाठी, शिबिरासंबंधाने गावात पूर्व प्रसिध्दी केली जावी.
- गावाचे सरपंच, शाळेतील शिक्षक किंवा गावक-यांशी चांगले हितसंबंध असलेली अन्य व्यक्ती ह्यांनाही समावून घेऊन हे शिबिर आयोजित करण्याचे काम आधीच केले जावे. ह्यासाठी निश्चित केलेल्या ठिकाणी सुयोग्य व्यवस्था केली जावी. शिबिरात सहभागी होणारे येण्यापूर्वीच सर्व चाटर्स, प्ले कार्ड्स नीट लावून ठेवले जावेत.
- सहभागी होणा-यांचे नाव, वय, व्यवसाय इत्यादींची यादी तयार करावी.
- ह्यातील विषय म्हणजे, वित्तीय योजना आखणे, अंदाजपत्रक तयार करणे, बचत, वित्तीय डायरी कशी ठेवावी, बँकांमध्ये बचत करण्यामधील फायदे, बिझिनेस कॉरेस्पॉन्डंटची संकल्पना, कर्ज घेण्याचे औपचारिक व अनौपचारिक स्रोत ह्यामधील फरक, कर्ज घेण्याचा उद्देश व खर्च, निरनिराळ्या प्रकारची कर्जे इत्यादि बाबी मार्गदर्शक पुस्तिकेत दिल्यानुसार.
- प्रत्येक सहभागी व्यक्तीला एक वित्तीय डायरी भेट म्हणून दिली जावी. अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी आणि नियतकालिक हिशेब/लेखा ठेवण्यासाठी ह्या डायरीचा कसा उपयोग करावयाचा हे समजावून सांगा. डायरी ठेवण्याचे फायदे पुनश्च सांगा. त्यांचे अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी आणि एक महिन्यासाठी तरी ह्या डायरीचा उपयोग करण्यास त्यांना सांगा. पुढील सत्रामध्ये येतेवेळी ही डायरी आणण्यास त्यांना सांगा.
- प्रथम सत्राच्या अखेरीस, दुस-या सत्राची तारीख घोषित केली जावी आणि गावक-यांना सांगण्यात यावे की, त्यांना दुस-या सत्रात, बिझिनेस कॉरेस्पॉन्डंटची ओळख करून दिली जाईल. गावक-यांची खाती बीसीद्वारेच उघडली जाणार आहेत हे गावक-यांना सांगावे. खाती उघडण्यासाठी आवश्यक असलेल्या कागदपत्रांची जाणीव गावक-यांना करून द्यावी आणि हे कागदपत्र पुढील सत्रात आणण्यासाठी त्यांना सांगावे. सर्व सहभागी व्यक्तींनी पुढील सत्रात येणे आवश्यक आहे हाच स्पष्ट संदेश दिला जावा.
- ग्राम पंचायत, किंवा सरपंच किंवा शाळा अशा योग्य ठिकाणी, नेहमीच वाचता येण्यासाठी चाटर्स चिकटवावेत.

दुसरे सत्र (पहिल्या सत्रानंतर पंधरा दिवसांनी).

- हजेरी घ्या. काही सहभागी व्यक्ती गैरहजर असल्यास त्याची कारणे शोधा. गावक-यांची बिझिनेस कॉरेस्पॉन्डंटशी ओळख करून घ्या आणि बीसीचा बँकेशी असलेला संबंध, बीसीमार्फत व्यवहार करण्याचे फायदे, त्याच्यामार्फत ठेवी व कर्ज ह्याबाबतचे उत्पाद, आणि इतर सेवा उपलब्ध करून घेण्याचे फायदे तपशीलवार सांगा.
- आयसीटी साधन कसे काम करते ह्याचे एक प्रात्यक्षिक सहभागींना द्या आणि त्याचे प्रत्येक कार्य (म्हणजे, पैसे जमा केले/काढले म्हणजे ते कसे काम करते) समजावून सांगा.

- वित्तीय डायरीची तपासणी करा. ती डायरी लिहिण्यात त्यांना काही अडचण आली काय ह्याचा शोध घ्या. त्यात काही दुरुस्त्या आवश्यक असल्यास त्याबाबत सांगा. ती डायरी दर महिन्याला लिहिण्यास त्यांना सांगा.
- खात्याचे गुणविशेष समजावून सांगा (म्हणजे, एका महिन्यात जमा/निकासी करावयाची संख्या, जमा/निकासीवरील मर्यादा, लागू असलेल्या आकारांची रक्कम, सामाजिक लाभ खात्यात थेट जमा केले जाण्याची रीत, ह्या खात्यांमधून करावयाची/मिळविता येणारी प्रेषणे इत्यादि).
- खाती उघडण्यासाठी नोंदणी सुरु करा.
- नोंदणी संपल्यानंतर, ते खाते उघडण्यासाठी व ते खाते चालविण्यासाठी कार्ड मिळविण्यासाठी लागणारे अंदाजे कालावधी त्यांना सांगा. कार्ड मिळाल्यानंतर लगेच त्यांना त्यांच्या दैनंदिन गरजांसाठी कार्डचा उपयोग करण्यास सांगा.
- दुस-या सत्रानंतर १५ दिवसांनी, गावक-यांना कार्ड मिळाली असल्याची खात्री करुन घेण्यासाठी, शाखा-अधिका-यांनी त्या ग्रामाला भेट द्यावी. बीसीने कार्यवाही सुरु केली असून गावकरी व्यवहार करू शकत आहेत ह्याचीही खात्री त्या अधिका-यांनी करुन घ्यावी.

तिसरे सत्र (दुस-या सत्रानंतर २ महिन्यांनी)

- मागील सत्रात खाते उघडण्यासाठी नोंदणी केलेल्या गावक-यांची सभा घ्या. बीसी व गावकरी ह्यांच्याशी संवादाची देवाण-घेवाण करा.
- खाती चालविण्यासंबंधाने किंवा आयसीटी आधारित प्रणाली वापरण्याबाबत त्यांना काही अडचणी आल्या काय ह्याची चौकशी करा आणि त्यात सुधारणा कशी करता येईल ह्याबाबत त्यांच्या सूचना मिळवा.
- अशा खात्यांच्या वापराबाबत काही प्रश्न आहेत काय हे समजवण्यासाठी त्या खात्यांच्या वापराबाबत आढावा घ्या.

त्यानंतर, नियमित अहवाल प्रणालीतून व्यवहारांच्या स्तरांचा पाठपुरावा करा.
